

Սփիւռֆահայ դիրքորոշումներ՝ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սկզբնաւորութեան (1939-1940 թթ.)

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն ետք, ինչպէս եւ այդ թուականէն առաջ, Հայկական Հարցին վրայ ուղղակի ազդեցութիւն ունեցող երկիրներու՝ Թուրքիոյ, Սովետ. Միութեան եւ միջազգային քաղաքական այլ գործօն երկիրներու դիւանագիտական կամ պատերազմական քայլերը, իրենց ազդեցութիւնը կ'ունենային սփիւռքահայ քաղաքական կազմակերպութեանց վրայ:

Պատերազմի սկզբնաւորութենէն (1 Սեպտեմբերի, 1939 թ.) մինչեւ Նացի Գերմանիոյ՝ Սովետ. Միութեան վրայ նախադարձականութիւնը (21 Յունիսի, 1941 թ.), եւ ուրեմն Հայկական Ս. Ս. Հանրապետութեան ալ Համաշխարհային Բ. Պատերազմին մտնելը, Թուրքիոյ, Սովետ. Միութեան, Նացի Գերմանիոյ, Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի դիրքորոշումներէն կ'ազդուէին սփիւռքահայ քաղաքական կազմակերպութիւնները: Այդ ժամանակաշրջանին եւրոպական մեծ պետութիւններու դիւանագիտական կեանքի քուլիսներու ետին Կարս եւ Արտասանի հարցը արժմէականութիւն կը ստանար:

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն ընչ ետք, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Սարաճօղլու Մոսկուա կը փութար, սովետ ղեկավարներուն մօտ Թուրքիոյ՝ պատերազմի նախօրեակին ձեռք բերած անգլօ-թուրք եւ ֆրանքօ-թուրք յարաբերութիւնները հաշտեցնելու Թուրքիոյ՝ Սովետ. Միութեան հետ ունեցած բարեկա-

մական քաղաքականութեան¹։ Գերմանիոյ արտաքին դործոց նախարարը՝ Ֆոն Ռիպլինթրոփ անմիջապէս Մոսկուա կը ժամանէր, իսկ թուրք արտաքին նախարարը ձեռնուռնայն կը վերադառնար Անդարա։ Բանի մը ժամ ետք՝ 19 Հոկտ.ի, 1939 թ.ին, Թուրքիա զինակցութիւն մը կը կնքէր Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի հետ։ Դաշնագիր կողմերը կը խոստանային զործնականօրէն օգնել իրարու, եթէ պատերազմի մասնակից դառնային Մեջերկրականի շրջանին մէջ, իսկ Թուրքիա կը պարտաւորուէր խորհրդակցելու եւ զրական չէզոքութիւն ցուցարեւելու եւրոպական պատերազմին պատճառով։

Սոյն դաշնագրին ստորագրութեան ճիշդ նախօրեակին, Տոքթ. Փափիրընիք, Բրիտանիոյ արտաքին նախարարութեան կը տեղեկացնէ թէ ըստ Անգլիա գտնուող ուսուցողներու, ուսուցող մասնաւոր առանձնաչորհուսմներ կու տային հայերու։ Արտաքին նախարարութեան ատենագրութեանց մէջ, որոնք Տոքթ. Փափիրընիքի կարծիքներուն կցուած են, կը գտնուի հետեւեալ հետաքրքրական ակնարկը. «Որոշ ցուցմունքներ կան թէ ուսական կառավարութիւնը կ'աշխատի ուղղակի, կամ Սովետական Հայկական Հանրապետութեան միջոցով կարսի եւ Արտասանի վերադարձի պահանջք մը դնել»²։

Յետ պատերազմեան շրջանին (1947 թ.ի Հոկտեմբերին) թըրքական «Միլլիէթ» թերթը հրատարակեց ուսուցչէն քարտէս մը, որ իբրեւ թէ 1939 թ.ի վերջերը պատրաստուած էր, որ ցոյց կու տար Թուրքիոյ բաժանումը հինգ խորհրդային հանրապետութիւններու։ Ասոնցմէ երկրորդը՝ արեւելեան նահանգները կը պարփակէր, եւ կը կոչուէր «Հայկական Խորհրդային Հանրապետութիւն»։ «Միլլիէթ» կը

1. Թուրքիա՝ Բարիզի մէջ Սովետ. Միութեան հետ 1925 թ.ի Դեկտեմբերի 17-ին կնքած էր Սովետա-Թրքական ոչ-յարձակման եւ չէզոքութեան դաշնագիրը, եւ հակառակ ատոր մտած էր ՍՍՀՄ-ի դէմ ուղղուած խմբաւորումներու մէջ, ինչպէս՝ Պալքանեան Անդանդը (1934 թ.) եւ Սաաուպատի Ուխտը (1937 թ.)։ Թուրքիա միշտ փնտռած էր Արեւմտեան մեծ տէրութիւններու բարեկամութիւնը։ 1939 թ.ի Մայիսի 22-ին՝ Անգլո-Թուրք, եւ 1939 թ.ի Յունիսի 23-ին՝ Ֆրանսո-Թուրք փոխադարձ օգնութեան համաձայնութիւնները յայտարարուած էին։ Այս համաձայնութիւններէն ետք է որ Թուրքիա իր սահմաններուն կցեց Ազեմադարեան Սահմաբը, տեղւոյն հայերուն արտագաղթին պատճառ հանդիսանալով։

2. Translation of crown-copyright Records in the Public Record Office, London, appear by permission of the controller of H. M. Stationery Office F. O. 371/23755/8998.

պղծէր թէ սոյն ծրագիրը պատրաստուած էր ոռու եւ գերման գործակցութեան շրջանին³ :

Արդարեւ՝ 1939 թ.ի Սեպտ.ի 28-ին, Գերմանիա եւ ՍՍՀՄ կը համաձայնէին Լեհաստանի բաժանման շուրջ: ՍՍՀՄ կ'ուզէր 1914 թ.ի իր սահմաններուն վերադառնալ, վերստանալով ուրբան եւ պերոռուս բնակչութեամբ հողերը: Միւս կողմէ՝ ՍՍՀՄ կը ցանկար 1919 թ.ին Ռուսիայի կցուած Պեսարապիոյ նախապէս իրեն պատկան հողամասին վերատիրութիւնը: 1940 թ.ի Յունիսի 27-ին ՍՍՀՄ վերատիրացաւ Պեսարապիոյ: 1945 թ.ի Սեպտեմբերին թրքական Գ. բանակի հրամանատար Ջոր. Օրպէյ Անգարայի բրիտանական զինուորական կցորդին կը յայտնէր թէ ըստ թրքական ազբիւրններու՝ Պեսարապիոյ կցումէն Լոք Սովետ. Միութիւնը պիտի գրաւէր Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները, եւ թէ ՍՍՀՄ-ի Կովկասի շրջանի սովետ. զորքերու հրամանատար, մարաշխտ Պուտիէնինի վստահած էր դէպի Արեւելեան Նահանգները արշաւելու առաքելութիւնը, պայմանով որ առանց արիւնահեղութեան կատարուէր այդ գործը⁴ :

Իրուամբ, Կարս եւ Արտասանի հարցը անաղմուկ հրապարակ բերուեցաւ 1940 թ.ին⁵ : Նոյն տարուան Նոյեմբեր ամսուն Մոլոթով Պերլին այցելեց, ժողադարձելով Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարար Ֆոն Ռիպլընթրոփի Մոսկուա կատարած կրկնակ այցելութեան : Նոյեմբերի 16-ին, Հիթլեր զաղտնի խօսակցութիւններ ունեցաւ Մոլոթովի հետ : Կողմերը երկուստեք կարծիք կը շօշափէին: Ըստ այդ օրերուն զրի առնուած ատենագրութեանց, որոնց ճշգրտութեան կ'առարկէ ՍՍՀՄ-ն, Գերմանիա իր անտարբերութիւնը կը յայտնէր Տարտանի մէջ ռազմախարխիսներ ունենալու ոռուական ցանկութեան, ինչպէս նաեւ Կարսի եւ Արտասանի նահանգներուն վերատիրանալու արամագրութեան : Մոլոթով խոստացած էր Թուրքիոյ վրայ միացեալ ճնշում բանեցնելու թելադրութիւնը սերտել⁶ :

Մինչ այս բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային, Ֆելտ Մարշալ Եոտըլ՝ Ռուսիոյ վրայ նացի արշաւանքի «Օսթֆոլ» ծրագիրը կը

3. Գարրիէլ Լագեան, Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ, Գահիրէ, 1957, էջ 357:

4. F. O. 371/48751.

5. Բ. Աշխարհամարտի օրերուն իսկ թերթեր կը գրէին քէ սովետական ծրագիրները կը դառնային Պեսարապիոյ եւ Կարս-Արտասանի շուրջ: «Ջարքօն» (օրթերթ), Պէյրութ, Գ. Տարի, 17 Ապրիլի, 1940, քիւ 785:

6. Peter de Mendelssohn, **The Nuremberg Documents**, London 1946, pp. 258-259.

մշակէր, որ հետագային կոչուեցաւ «Պարարոսա դործողութիւն» : Սովետական Տեղեկատուութեան գրասենեակին կողմէ յետ պատերազմեան շրջանին ըստ տեսած հրատարակութեան մը մէջ պարզուած են սոյն բանակցութիւններու ընթացքին Հիթլերի միտքերը : Նացի բռնապետը կը նկատէր թէ ՍՍՀՄ-ը «պէտք է սեփականացնէ եւք մը Պարսից ծոցին մէջ, գրաւելով արեւմտեան Պարսկաստանը, եւ այս երկրին մէջ անդլիտայիներու քարիւղի շահարկումները : Յետոյ՝ ան հրահր թէ Գերմանիան կրնար օգնել ՍՍՀՄ-ին, կարգադրելու համար Թուրքիոյ հանդէպ սովետական յաւակնութիւններու հարցը, ի միջի այլոց նաեւ նեղուցներու շուրջ Մոնրոյի համաձայնագրին սըրբազրումը : Առանց երբեք նկատի ունենալու Պարսկաստանի շահերը, [Հիթլեր] խնամքով կը պաշտպանէր Թուրքիոյ շահերը, Թուրքիան բացայայտօրէն նկատելով իր ներկայ դաշնակիցը, կամ՝ ամէն պարագայի, ապագայ դաշնակիցը» : Հուսկ՝ Սովետական Կառավարութիւնը կ'եզրակացնէ թէ Թուրքիա «սերտօրէն կապուած է Հիթլերական Գերմանիոյ, կամ մտադրութիւն ունի անոր կապուելու»⁷ :

Սովետական այս պաշտօնական տեսակէտին գլխաց կարգ մը արեւմտեան պատմաագիրներ կը պնդեն թէ Հիթլեր Մոլոթովի ազատ ձեռք տուաւ Թուրքիոյ մէջ, եւ նոյնիսկ թեւագրեց օգնել անոր՝ Թուրքերը միատեղ ճնշումի ենթարկելու դործին մէջ, որմէ Մոլոթով խուսափեցաւ⁸ :

Սովետ-գերմանական փոխյարարերութեանց վերոյիշեալ շքրջանի օրերուն էր երբ հայկական գետնի վրայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռ. Ա. Կուսակցութեան Բարիւղի շրջանակի զեկալարները միատեղ նիստեր կը գումարէին, երբ Ֆրանսան արդէն գրեթէ պարտուած էր՝ 29 Փետրուարի, 1940 թուակիր հետեւեալ պաշտօնազրով, որուն տակ անհատական հանդամանքներով եւ ոչ ի գլխաց իրենց պատկան կուսակցութիւններուն, կը ստորագրէին Արշակ Ջամալեան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Արշակ Չօպանեան, Վահան Մալեգեան, Լեւոն Բաշալեան, Լեւոն Կերտան, Պօղոս Խամբերեան եւ ուրիշներ, կը գլխակէին Գահրէ դանուղ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւններուն⁹ :

«Ներկայ պատերազմի ընթացքին ու մանաւանդ Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին ատեն որ պիտի կայանայ պատերազմի աւարտին,

7. Սովետական Տեղեկատուութեան Գրասենեակ, Պատմութեան Չեղծարարները, հրատարակութիւն «Թրուտ» քերքի, Պէյրութ, 1948, էջ 69 :

8. Peter de Mendelssohn, *op. cit.*, p. 259.

9. Է. Բաբազեան, Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր, Գահիրէ, 1960, էջ 61 :

անհրաժեշտ է որ արտասահմանի Հայութիւնը ունենայ մարմին մը որ հայ ժողովուրդին գերազոյն շահերը պաշտպանելու եւ անոր բաղձանքները ներկայացնելու եւ անոնց իրագործումը հետապնդելու համար հարկ եղած ղեմումները ընէ :

«Այսպիսի մարմին մը — Աղզային Պատուիրակութիւն — կազմուեցաւ ատենով (1878) Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանին նախաձեռնութեամբ, յետոյ (1912—ին եւ 1915—ին) Ամենայն Հայոց Հայրապետին նախաձեռնութեամբ : Այսօր հանդամանքներն այնպէս են որ այդպիսի մարմին մը նոյն ձեւով հնարաւոր չէ կազմել : Եթէ արտասահմանի հայ դպրութիւններուն մէջ հաւաքոյթներ սարքելով եւ ընտրութիւններ կատարելով փորձենք կազմել այդ մարմինը, կրնայ ըլլալ որ վէճեր յառաջ դան եւ կացութիւնը, մանաւանդ պատերազմական փրճակի ենթարկուած այն երկիրներուն մէջ ուր կ'ապրին հայ դպրութիւնները, մեզի համար, բոլորովին աննպաստ հանգամանք մը ստանայ, փոխանակ ցանկացուած արդիւնքին հասնելու :

«Ստորագրեալներս, անհատական հանգամանքով քանի մը հաւաքումներու մէջ այս հարցին վրայ խորհրդակցելէ յետոյ, որոշեցինք ղեմել Ռամկափար—Աղատական եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կուսակցութեանց կեդրոնական վարչութիւններուն եւ հետեւեալ ուղեգիծը թելադրել իրենց :

«1. — Երկու վարչութիւնները, իրարու հետ խորհրդակցելով, նոր կազմուելիք Աղզային պատուիրակութեան անդամակցելու յարմարագոյն անձերու ցուցակ մը պատրաստեն ու նաեւ այդ Պատուիրակութեան կատարելիք դերին հիմնական տարբերուն ծրագրին ուրուագիծ մը շարագրեն :

«2. — Յանկալի է որ, այդ բոլորին վրայ համաձայնելէ յետոյ, երկու վարչութիւնները ղեմեն Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան, անոր համամտութիւնն ալ ստանան եւ Հընչակեաններու կողմէ ալ ներկայացուած մէկ կամ երկու անձ կարենան աւելցնել կազմուելիք Պատուիրակութեան մէջ :

«3. — Յետոյ, այդ առաջադրուած մարմինը եւ ուրուագծուած ծրագիրը ենթարկեն հաւանութեանը Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսին, կաթողիկ Հայոց Կաթողիկոս—Պատրիարքին եւ Բողոքական Հայոց Աղդապետին, եւ, անոնց ալ համամտութիւնը ստանալէ յետոյ խնդրեն այդ երեք կրօնապետներէն որ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանէն եւ կարեւորագոյն դպրութիւններու աղզային առաջնորդարաններէն մէկ մէկ ներկայացուցիչ ուղեն կազմուելիք Պատուիրակութեան համար, եւ այդ Պատուիրակութիւնը պաշտօնապէս անուանեն, անոր կատարելիք գործը ընդհանուր գիծերուն մէջ, որոշեն ու նշանակեն

նաեւ այն քաղաքը որ անոր պաշտօնատեղին պիտի ըլլայ, մինչեւ Խորհրդաժողովին դումարումը»¹⁰ :

Հ. Յ. Դաշնակցութեան բարիգարնակ ղեկավարներուն մօտեցումը՝ զազաւարարանութեամբ եւ ազգային կեանքի մէջ իրենց հակադրուած շրջանակներու ղեկավարներուն, հաւանաբար բացատրուի Համաշխարհային Բ. Պատերազմի բռնկումէն ետք Ռուբէն Դարբինեանի դրած հետեւեալ տողերով. «Բացառիկ պատեհութիւններու հորիզոններ պիտի բացուին հայ ժողովուրդին առջեւ: Հայ ժողովուրդը պէտք է համախմբուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան շուրջ, որուն առաջնորդութեամբ ազատատենչ հայութիւնը պիտի ապահովէ իր ազգային զոյութիւնը եւ լաւազոյն կերպով օգտագործէ ներկայացուած քաղաքական պատեհութիւնները»¹¹ :

Իօժէն Բարազեան իր ինքնակենսագրական յուշերուն մէջ Բարիզէն եկած դիմումին մասին կը գրէ. «Գործը, արտաքնապէս, «անհատական» հանդամանք ունի, բայց կը գիմուի [սփիւռքահայ] երեք յարանունութեանց եւ երեք կուսակցութեանց գլուխներուն, ստեղծելու համար «Ազգային Պատուիրակութիւն» մը, որ հայ ժողովուրդին դերադոյն շահերը պաշտպանէ, ներկայ պատերազմի ընթացքին ու խաղաղութեան խորհրդաժողովի ատեն՝ պատերազմի աւարտին»¹² :

Հակառակ Բարիզի մէջ համահայկական մարմին մը ստեղծելու փորձերուն, անջատ ու հակասական դործունէութիւններ տեղի կ'ունենային հայկական կազմակերպութիւններու եւ անհատներու կողմէ: Սփիւռքահայ մամուլին մէջ կը հրատարակուէին երբեմն իրաւ, երբեմն մասնակիօրէն ճիշդ, երբեմն չափազանցուած եւ վաւերականութիւնը չճշդուած լուրեր:

Նման լուր մըն էր «Էսոչիէյթըտ Փրես»ի ժընեւի թղթակիցին 11 Մարտի, 1940 թուակիր հեռագրալուրը, ըստ որուն, Վրաստանի, Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի տարագիր հակա-սովետ «կառավարութիւնները» օր ըստ օրէ վստահ կը դառնային թէ «Մեծն Բրիտանիա եւ Ծրանսա հարուածելով Անդրկովկասի քարիւղի եւ մանկանեղի հարուստ աղբիւրները, պիտի «ազատեն» իրենց հայրենիքները»: Հեռագիրը կը նշէր թէ անոնք կը հաւատային թէ պատերազմը պիտի պարտադրէ որ Արեւմտեան դաշնակիցները «քայլ առնեն Ռուսիոյ

10. Նոյնը, էջ 56:

11. Մէջբերում «Պայքար» օրաթերթի, Պոսքըն, 13 Յուլիսի, 1948 թ.ի թիւ 6 (տես՝ Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, 1968, էջ 419):

12. Է. Բարազեան, *ն. աշխ.*, էջ 61:

դէմ» Մերձաւոր Արեւելք գտնուող իրենց 600․000 զինուորներով, գրաւելով «Վրաստանի մանկանեզի հանքերը, Հայաստանի ճարտարարուեստական հարուստ շրջանները եւ Ազրպէյճանի քարելիի հորերը»: Այս հեռանկարով դադտնի ժողով ունեցած են Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի վտարանդիներու ներկայացուցիչները: Հեռագրալուրը կ'աւելցնէր թէ «Զօր․ Արշակ Թորգոմ Ժընեւէն կը բացակայի «առաքելութեամբ» մը Իտալիա գացած ըլլալով¹³:

Հայ մամուլին մէջ լուրը վերապահութեամբ հրատարակուեցաւ՝ դո՛նէ այն ինչ կը վերաբերի հայոց, քանի որ արտասահմանի մէջ տարադիր հայկական կառավարութիւն չկար: Բարիդի մէջ կը գործէր «Հայկական Պատուիրակութիւնը», գլխաւորութեամբ Ալեքսանդր Սատիսեանի, իսկ Թորգոմ՝ Յունաստանէն Իտալիա մեկնած էր հեռագրալուրէն «մօտ երեք տարի առաջ»¹⁴:

Լուրէն աւելի սակայն, յատկանշական էին հեռագրալուրին՝ հայ մամուլին մէջ տուն տուած խորհրդածութիւնները:

Պոսթընի «Հայրենիք» օրաթերթը ի միջի այլոց կը գրէր «...թէ այս տեղեկութիւնները որքան համապատասխան են իրականութեան, մենք չենք գիտեր: Սակայն, չենք կրնար զօրաւոր կասկածներ չունենալ այդ տեղեկութեանց ճշդութեան մասին գէթ այն չափով՝ որ կը վերաբերին Հայաստանի եւ Վրաստանի «փախստական կառավարութեանց»: Չենք խորհիր թէ հայ եւ մասամբ նաեւ վրացի «փախստական կառավարութիւնները» այնքան միամիտ ըլլան, որ իրապէս հաւատան թէ Անդլիա եւ Ֆրանսա Թուրքիոյ հետ միասին եթէ յաջողին իսկ գրաւել Կովկասը, որեւէ քայլ ընեն հակառակ Թուրքիոյ կամքին եւ ազատութիւն պիտի տան հայերուն կամ նոյնիսկ վրացիներուն»: Թերթը ապա կ'աւելցնէր. «Սակայն, այդ չէ կարելորը վերի տեղեկութեանց մէջ, այլ այն որ, երբ չունինք համազգային կամ համազաղութային պատասխանատու քաղաքական մարմին մը, ոչ միայն «փախստական կառավարութիւնները», այլեւ զօր․ Թորգոմի նման անհատներ կրնան չափազանց ծանրակշիռ ու վտանգաւոր քայլեր առնել՝ առանց որեւէ արդելքի հանդիպելու:

«Այսօր այդ տեղեկութիւնները կրնան ընաւ ճիշդ չըլլալ: Բայց ի՞նչ երաշխիք կայ, որ վաղը եւս պիտի չըլլան: Ո՞վ է, որ պիտի կապէ «փախստական կառավարութիւններու» եւ նոյնիսկ զօր․ Թորգոմներու ձեռքերը:

13. «Չարքով» (ораркөр), Պէյրութ, Գ․ Տարի, 5 Ապրիլի, 1940, քիւ 774,

էջ 1:

14. Նայմը:

«Երբ հայութիւնը այնքան քաղաքական իմաստութիւն չունի որ միջադպարին այսքան փոթորկալի շրջանի մը մէջ անգամ ընդունակ չէ համերաշխ ըլլալու դէժ ինքն իր մէջ, ընդունակ չէ համադպարին ճակատով գործելու, միթէ՞ կարելի է դատապարտել որեւէ հայ կուսակցութիւն, խմբակցութիւն կամ նոյնիսկ անհատ, որ իր հասկցած ձեւով պիտի նշխանտի իր լաւագոյնն ընել, որպէսզի ներկայ ժամանակաշրջանի անարկու փոթորիկներէն հայ ժողովուրդը դուրս դայ ոչ միայն ֆիզիքական նուազագոյն կորուստներով, այլեւ քաղաքական առաւելագոյն նուաճումներով:

«... Այդպիսի անջատ քայլեր երբեք թոյլատրելի եւ հնարաւոր պիտի չըլլային հարկաւ, եթէ ունենայինք համադադութային կամ համադպարին հեղինակաւոր մարմին մը, որ բովանդակ հայութեան խորհուրդն ու կամքը ներկայացնէր:

«Ներկայ պառակտեալ ու ազգային տեսակէտով անշխանական վիճակի մէջ ամէն խմբակցութիւն կամ անհատ նոյնքան իրաւունք ունի որքան միւսը, եւ չկայ ոյժ մը, որ կաշկանդէ տեւէ մէկը, որ ազգին շահերուն դէմ կրնայ գործել»¹⁵:

Պէյրութի «Ձարթօնք» օրաթերթը «Հայրենիք»էն մէջբերումներ ընելէ ետք, կը դրէր. ««Հայրենիք» վրդովում յայտնելով հանդերձ կովկասի «փախտական կառավարութեանց» եւ հայ անհատի մը վերադրուած գործունէութեան մասին, կրկին կը շեշտէ համադադութային մարմնի մը գոյառման անհրաժեշտութիւնը»: Ապա իր կողմէն կ'աւելցնէր. «Ա. Սատիսեան յոդուածներ կը գրէ «Հայրենիք»ի մէջ «սքստրանստ» գտնուելու, «կովկասեան հարեւաններու հետ լեզու գրտնելու» հին նիւթերուն շուրջ, իսկ վերջերս Բարիզի մէջ «կեղերոնական մարմին» մը կամ «Ազգ. Պատուիրակութեան» նման բան մը կազմելու ճիգերն ալ, որոնց մասին կը լսենք, դատապարտուած են ձախողանքի, տրուած ըլլալով որ այժմ «Հայ Դատ»ին պայմանները չեն այն, ինչ որ էին քառորդ դար առաջ: Մեր Դատը վրացիներու եւ ազրպէյճանցիներու դատին ալ չի նմանիր, յորմեհետէ մեր ժողովուրդին մը նացորդները հեռու կ'ապրին հայ դատին կռուանէն եւ իւրաքանչիւր հայ գաղութ, ուր որ կը գտնուի, այժմ ունի պարտաւորութիւններ հանդէպ այն երկրին եւ կառավարութեանց, որոնց հովանիին տակ կ'ապրի: Եւ տրուած ըլլալով տարբեր երկիրներու տարբեր քաղաքակրթութիւնները, կարելի չէ այս բոլոր երկիրներու հայութեան անունով խօսելու իրաւունք տալ ո'եւէ անհատի, մարմնի կամ կազմակերպութեան»: Թերթը կ'աւելցնէր. ««Հայրենիք» մեզի համամիտ պի-

15. «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսքըն, 16 Մարտի, 1940 թ. ի խմբագրակամ:

տի ըլլար, կը կարծենք, եթէ ըսենք թէ նոյնիսկ «համադադուեթային» մարմին մը ստեղծելու պարագային, այդպիսի մարմին մը ոչ մէկ հընարաւորութիւն պիտի ունենար արգիլելու որ դարձեալ «հայ քաղաքական կուսակցութիւն մը», կամ խմբակցութիւն մը եւ կամ նոյնիսկ անհատ մը արկածախնդրութեան ետեւէն վազէ, ինքնազուլս դործելով: Ու սպա կ'աւելցնէ. եթէ «համադգային ճակատ» մը կազմելու պատրուակին տակ ոմանք կ'ուզեն առաջնորդել հայ ժողովուրդը «համադգային արկածախնդրութեան», այդ պարագային... այդպիսի արկածախնդրութեան մը պատասխանատուութիւնը կը մնայ նման քայլ մը առնող կազմակերպութեան կամ անհատներուն»: Թերթը կ'եզրակացնէ թէ հայ գաղութներու անդամները իրենց քաղաքացի եղած բանակներուն պարտաւոր էին ծառայել, երբ ատոր կանչուէին, եւ թէ՛ «մեր շատ բնական եւ պարտաւորիչ մասնակցութիւնը բերելու համար ոչ Բարիզի մէջ, ոչ ալ այլուր առանձին մարմին կամ պատուիրակութիւն կազմելու պէտք չկայ»¹⁶:

Բարիզի մէջ խմբագրուած վերոյիշեալ նամակի ստորագիրներէն, շ. Յ. Գաղնակցութեան ղեկավար անդամ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, նամակին Գահիրէ դրկուելէն երկու շաբաթ ետք նոր նախաձեռնութիւն մը կ'առնէր, առանց սպասելու միասնական ղիմումի արդիւնքին: 1940 թ.ի Մարտի 14-ին, Ալ. Խատիսեան՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախալահ Ռուզվելթի արտակարգ ներկայացուցիչ՝ Արթըր Ուելսի յուշագիր մը կը ներկայացնէր, որ հայ դատին պատմականը ընելէն ետք կը պահանջէր.

«ա. Պատերազմէն ետք, Հայաստան դարձեալ ճանչցուի Ազատ ու Անկախ պետութիւն մը:

«բ. Զնջուի խորհրդային իրաւակարգը, որ բացարձակապէս անհաշտ է՝ հայ ժողովուրդի տոհմային բարքերուն:

«գ. Հայաստանի սահմանները ընդարձակուին դէպի Թուրքիոյ հայկական նահանգները, այնպէս մը որ պարունակէ նախագահ Ուիլսոնի կողմէ Հայաստանին տրուած հողերը, ստեղծելու համար ապրելու կարողութիւն ունեցող պետութիւն մը եւ արտասահմանի 800,000 հայերը կարելիութիւն ունենան վերադառնալու իրենց երկիրը եւ հոն հաստատուելու:

«դ. Այժմէն միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի Հայաստանի քաղաքային բնակչութեան կեանքը եւ ինչքերը պաշտպանուին, երբ

16. «Ջարթօմ» (օրաթերթ), Պէյրութ, 6 Ապրիլի, 1940 թ.ի խմբագրական:

պատերազմը կը հասնի Կովկասի սահմանները եւ թրքական զորամասեր կ'արշաւեն Հայաստանի վրայ»¹⁷։

Ազդային պատուիրակութիւն մը կազմելու Բարիզէն եկած առաջարկը գործնական փուլի մը չմտաւ եւ ընթացք չզտաւ։ Բարիզի նամակը կը քննուի ՌԱԿ-ի Կեդրոնական Վարչութեան 27 Ապրիլի, 1940 թ. ի նիստին¹⁸։ Մեզի ծանօթ չէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ նամակին քննարկման պարագան։ Քաղաքական դէպքերը դահալէժ կ'ընթանային։ Անգլեւֆրանսական Պատերազմական Գերագոյն Սորհուրդը, «պաշտօնաբար»՝ 1940 թ. ի Ապրիլի 23-ին, Կովկաս արշաւելու ծրագրերն էր մշակէր՝ Պաքուի նախահարկերուն տիրանալու մտադրութեամբ, պատրուակելով Գերմանո-Սովետ դաշինքը¹⁹։ Սակայն նոյն տարուան Յունիսի 20-ին՝ Նացի Գերմանիոյ ներխուժումին իբր հետեւանք Ֆրանսայի անձնատուութենէն ետք՝ Մարաշխառ Փեթենի դիւստորած Վիչիի Ֆրանսական իշխանութիւնները տակաւ Գերմանիոյ ի նպաստ դիրքորոշուելով, վերի ծրագիրը վերջնականօրէն կը ձախողէր։

Գալով Կովկաս արշաւելու անգլո-ֆրանսական ծրագրերներուն, այդ մասին՝ Պատերազմական Գերագոյն Սորհուրդի նիստէն առաջ, Շուէտի արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ հրապարակուած «ձեռնակ Գիրք»-ին մէջ՝ Շուէտի արտաքին գործոց նախարար Կիւթերի մէկ վաւերաթուղթը կ'ըսէ թէ արեւմտեան դաշնակիցներուն կողմէ Սովետ. Միութեան դէմ զինուորական գործողութիւն մը «պիտի [գործադրութեան] դրուի Պաքուի դէմ 15 Մարտէն [1940 թ.] սկսեալ, եւ անկէ աւելի առաջ Ֆինլանտայի կողմէն»²⁰։ Ըստ սովետական աղբիւրներու, Սուրիոյ Ֆրանսական բանակի հրամանատար Վէյլան կը ծրագրէր օգնական զորքերով եւ երկու հարիւր սաւառնակով ձեռք ձգել Կովկասը, եւ անկէ Ռուսիա մտնել²¹։ 1939 թ. Սեպտեմբերի 2-ին, Սուրիա զինուորական շրջան յայտարարուած էր հոգատար պետութեան կողմէ։

17. Գաբրիէլ Լագեան, Դէմքեր Հայ Ազատագրական Շարժումէն, Գաիքիք, 1949, էջ 313-314։

18. Է. Բաբազեան, *Եւ. աշխ.*, էջ 56։ Ըստ Է. Բաբազեանի (Նշ. աշխ., էջ 61-62) «Ազգային պատուիրակութեան» խնդիրը մէկ կողմ կը դրուի Սովետ. Միութեան՝ Արեւմտեան Դաշնակիցներուն կողմից պատերազմի մտնելով, ու Դրոյի՝ Ասցիներու հետ գործակցութեան հետեւանքով։

19. «The Daily Star», Beirut, 10 January, 1971.

20. Պատմութեան Զեղծարարները, Է. ԲԱ։

21. Նայնը։

Պատերազմէն ետք, պետական արխիւները կը յայտնարեւելին թէ անդլօ-Ֆրանսական դաշնակիցներուն կողմէ Սովետ. Միութեան դէմ զինուորական գործողութիւններու ծրագիր մը պատրաստուած էր 1940 թ.ին, Զօր. Կամըլենի կողմէ, «ուր մասնաւոր նկատաւումի առարկայ դարձած էր Պարբուի եւ Պաթումի ումրակոծումը»²²:

1940 թ.ի Մարտի 12-ին, Ֆինլանտա խաղաղութեան դաշինք մը կը ստորագրէր Սովետ. Միութեան հետ, անկէ կրած իր պարտութեանէն ետք: Սորտավիա եւ Պուլթովնա կը մտնեն սովետական դերիշխանութեան տակ, եւ այս վերջինին բանակները յիշեալ երկիրներէն ներս կը մտնեն 1940 թ.ի Յունիսի 27-ին: Գրեթէ նոյն ժամանակամիջոցին, սովետական զօրքեր կը հասնին Էսթոնիա, Լաթվիա եւ Լիթուանիա: Սովետ. պատմագրութիւնը կը շեշտէ թէ «այսպէս է որ աւարտեցաւ Հիթլերական նախայարձակման դէմ «Արեւելեան» ճակատին կազմութիւնը Պալթիկ ծովէն մինչեւ Սեւ Ծովը»²³: 1940 թ.ի Ապրիլին գերմանացիները զբաւեւէ ետք Տանիմարքան ու Նորվեգիան, Մայիսի կէսին կը ներխուժեն Հոլանտա, Պելճիքա եւ Լիւքսեմպուրկ: 1940 թ.ի Մայիսի 21-ին կը հասնին Մանչ, ու դաշնակիցները կը մեկուսացնեն Ֆրանսորի մէջ: Նոյն ամսուան վերջերուն անգլիական զօրքերը յաջողած էին պարպել Տիւնքերքը, եւ Ֆրանսան ձգած առանձին: Յունիսին՝ Բարիդի անկումէն ետք, երբ Ֆրանսա անձնատուր կ'ըլլար Գերմանիոյ, անգլեֆրանսական Կովկաս արշաւանքի ծրագիրը վերջնականապէս կը թաղուէր:

Բնական է որ Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ Կովկասը զբաւելու իրենց ծրագրին մէջ տեղ մըն ալ վերապահած էին իրենց հետ գործակցելու տրամադիր՝ արտերկրի հակասովետ վրացի, հայ եւ այլ քաղաքական գործիչներուն:

Ռուբէն Դարբինեան՝ իր «Փշրանքներ Յուշերէս» յուշագրութեան մէջ վերոյիշեալ պարագան կը հաստատէ, երբ կը գրէ թէ 1939 թ.ին Նիւ Նորքէն՝ Ռուսիոյ նախկին վարչապետ Ա. Քերենսքին զինք հեռախօսով իր մօտը կը հրաւիրէ: Դարբինեան կը մեկնի Քերենսքիի մօտ, ուր իրեն կը ներկայացուի մենչեւիկեան Վրաստանի պետական գործիչներէն Դումրաձէն: Քերենսքի կը յայտնէ իրենց, թէ «Փրանսական կառավարութիւնը պաշտօնապէս հրաւիրած էր զինք՝ խորհրդակցելու համար իրեն հետ Ֆրանսական եւ անգլիական զօրքերու Ռուսաստան արշաւելու, սովետական բռնապետական ռեժիմը խորտակելու, եւ անոր փոխարէն՝ ազատ ժողովրդավարական իշխանու-

22. Նայմը:

23. Նայմը, էջ 62:

թիւն մը հաստատելու համար: Նոր կառավարութիւնը Քերենսքիի գլխաւորութեամբ, պիտի հաստատուէր Պետրոգրատի մէջ, երբ անգլո-Ֆրանսական բանակը զրաւէր նախկին այդ մայրաքաղաքը, իսկ Ֆրանսական հինգ հարիւր հազարնոց բանակը, որ կեդրոնացած էր Սուրիոյ մէջ նշանաւոր զօրավար Վէյլանի հրամանատարութեան տակ, պիտի մտնէր Կովկաս եւ, այնտեղէն խորտակելով ամէն զիմպրոթիւն Կարմիր բանակի կողմէ, պիտի առաջանար դէպի հիւսիս՝ դիւրացնելով Քերենսքիի կառավարութեան գործը²⁴: Ապա՝ ոգեւորուած, երեքով միասին կ'որոշեն որ երբ անգլո-Ֆրանսական բանակի հետ Քերենսքի Լենինկրատ մտնէ, իրենց հեռագրէ որպէս «Վրաստանի ու Հայաստանի, ինչպէս եւ իրեն դադարաբախից կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ», որպէսզի անմիջապէս հոն փութան Դարբինեանն ու Դումբաձէն, օգնելու համար Ռուսաստանի նոր կառավարութիւն կազմելու գործին²⁵:

Դարբինեան կը յայտնէ թէ այդ ծրագիրը ձախողեցաւ, աւելցընելով. «Անգլիացիները, որոնք տրամադիր էին եղեր Ֆրանսացիներու հետ միասին զօրք զրկել դէպի հիւսիս՝ զրաւելու համար Պետրոգրատը, հրաժարեալ էին իրենց այդ սկզբնական մտադրութենէն եւ, վերջապէս, Սուրիոյ մէջ հաւաքուած զօրավար Վէյլանի հինգ հարիւր հազարնոց բանակը սկսեալ էր քայքայուիլ, բոլշեւիկեան ներքին պրոպագանտայի հետեւանքով: Եւ այդպէս մեր յոյսերը ջուրն ինկան»²⁶:

Ռուբէն Դարբինեան կ'աւելցնէ նոյն յուշերուն մէջ. «Այնուհետեւ ընդհանուր պատերազմը հետզհետէ զրաւեց մեր ամբողջ ուշադրութիւնը եւ անոր ընթացքը նոր յոյսեր առաջ բերաւ մեր մէջ այն իմաստով, որ պատերազմը պիտի վերջանար սովետական բռնապետութեան տապալումով եւ Ռուսաստանի ազգերու ազատագրութեամբ: Սակայն, այդ յոյսերն ալ ջուրն ինկան, դժբախտաբար»²⁷:

24. Ռուբէն Դարբինեան, *Փշրանքներ Յուշերէս*, «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսթըն, 68-րդ տարի, 22 նոյեմբերի, 1966, թիւ 16569, ա. էջ:

25. Նոյնը:

26. Նոյնը:

27. Քերենսքիի վերոյիշեալ առաջարկին հետ հետեւողական է աուսանահայ հասարակական գործիչ եւ Բ. Աշխարհամարտի ժամանակաշրջանին աուսանահայ գաղութին վերին Մարմնի պտեմապետ՝ Սարգիս Իգմիրլեանի գրածը, քէ՛ հրք 1940 թ.ին աուս-ֆիմկանդական պատերազմի օրերուն ինք Գահիրէ կը գտնուէր, դաշնակցական իր բարեկամներէն մին իրեն յայտնած է քէ «դաշնակիցները ուզած են գիտնալ իրենց տրամադրութիւնները, քէ Ռուսիոյ հետ պատերազմի պարագային, պիտի ընծայե՞ն օգտակարութիւն, Կովկասի մէջ խոզուտիւններ-ի խափա-

Կողմասը դրաւելու անգլո-Ֆրանսական ծրագրով խանդավառ սիրււքահայ ճակատին կը հակադարուէր Առանցքի հետապնդած ռազմավարութեամբ յուսադրուած ճակատ մը: Արդարեւ, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նախօրեակին՝ Միւնիխի համաձայնութեան (Սեպտեմբեր, 1938 թ.) տպաւորութեան տակ, Վահան Նաւասարդեան 1939 թ.ին Գահիրէի մէջ կը հրատարակէր «Աշխարհի Նոր Բաժանումը» գիրքը, ուր Միւնիխի համաձայնագիրին մէջ կը տեսնէր Ռուսիոյ մեկուսացումը, եւ թէ՛ Եւրոպայի պատմութեան մէջ նոր գլուխ մը պիտի գրուէր «ոչ միայն առանց Ռուսաստանի, այլեւ Ռուսաստանի՛ դէմ»²⁸: Ան կը շեշտէր այն կարծիքը թէ՛ «Միւնիխի հետեւանքով՝ խաղաղութիւն պիտի հաստատուի բուն Եւրոպայի մէջ, եւ աշխարհի վերարաժանում տեղի պիտի ունենայ նրա սահմաններէց դուրս»²⁹: Ուստի՝ մեկնելով իր հասած եզրակացութենէն կը գրէր. «Ստեղծենք Հայաստանը, թո՛ղ թէ բարեկամութեամբ սատանայի հետ ու քնարեր առասպելներ Ռուսիոյ հզօրանքի մասին թող յանցաւոր խաղաղութիւն չըբերեն մեր հողուն: Դարեր առաջ ուսական ամեռը, հիւանդութիւնները եւ ցեխը անպարտելի ամրոյններ էին թըշնամու համար, մեր դարում այս կարգի զէնքերով այլեւս կարելի չէ ճշմարիտ հսկաների հետ չափուել»³⁰: Ու կ'աւելցնէր. «Ի՞նչու չէ,

նարարութիւններ ի գործ դնելու: Անշուշտ նոյն առաջարկը եղած է վրացիներուն եւ ադրպէյճանցիներուն: Եւ բարեկամս աւելցուց թէ իրենք ընդունած են առաջարկը՝ գրկաբաց (տես՝ Սարգիս Խզմիրեան, Դատումներ Մեր Հարեւրածեայ Յեղափոխութեան Մասին (Անձնական Յուշերուս Ընդմէջէն), Պէյրութ, 1962, էջ 58):

Ի. Բաբազեան եւս իր ինքնակենսագրական յուշերուն մէջ (նշ. աշխ., էջ 69-70) նման հարցի մը մասին կ'արտայայտուի յայտնելով թէ Զ.Յ.Գ. — Ռ.Ա.Կ. սկզբունքային համաձայնութեան սկիզբներուն, երբ պատերազմը նոր սկսած էր եւ Գերմանո-Սովետ դաշնագիրը տակաւին ի գօրու էր, «օտար տէրութեան պատկանող սպայ մը, որ կեդրոնական Ասիայէն կու գար», տեսակցած է գոյգ կուսակցութեանց երկերկու ներկայացուցիչներուն հետ եւ տեղեակ պահած է թէ «կամաւորներու պէտք ունին Ռուսիոյ դէմ վնասարարական գործի համար»: Չորսը մէկ մերժած են Հայկական Հանրապետութեան «պաշտպան տէրութեան» եւ հուսկ՝ Մայր Հայրենիքին վնաս հասցնել: Սակայն Զ. Յ. Դաշնակցութեան պատկան ներկայացուցիչներէն մին՝ «կապը չպէտք է խզել» ըսելով սպային ընկերակցած է:

28. Վստիան Նաւասարդեան, *Աշխարհի Նոր Բաժանումը* (Միւնիխի Առիթով), Գահիրէ, 1939, էջ 137:

29. Նոյնը, էջ 183:

30. Նոյնը, էջ 319:

կարող է կործանուել նաև Ռուսաստանը, մանաւանդ այսօրուանը...»³¹ :

Գերմանո-սովետ ոչ յարձակման դաշինքը (23 Օգոստոսի, 1939 թ.) անակնկալի կը բերէր ու պահ մը կը շարժեցնէր Միւնիխի վրայ յոյս դնողները : Սակայն Եւրոպայի կարգ մը հայ գաղութներէն ներս՝ Բ. Ալիարհամարտի սկզբնական շրջանին, եւ մանաւանդ Ֆրանսայի անկումէն ետք, երբ տակաւին ի զօրու էր գերմանո-սովետ պայմանագիրը, եւ երբ նացիները Սովետ. Միութիւն գետ չէին ներխուժած, Վահան Նաւասարդեանի գաղափարակից ղեկավար ընկերներէն ոմանց մօտ համակրանքի ալիք մը կար Առանցքի պետութեանց նկատմամբ : Յունահայ ղեկավար Սարորզի այսպէս կը բացատրէր պարադան, ակնարկելով Յունաստանի հայ գաղութին. «Յունաստանի բնակչութեան մեծամասնութեան համակրանքը Առանցքի պետութեանց հետ էր : Յոյն ժողովուրդը հիասթափուած էր իր մեծ բարեկամներու անցեալի արիւնտ խաղերէն : ... Յունահայերը եւս մեծամասնաբար նոյն մտայնութիւնը ունէին : Հայ ժողովուրդը ծով արիւն թափած էր դաշնակիցներուն հաշտոյն, եւ միշտ խարուած էր չարաչար : Հայրենիքին մէջ գերի եւ հայրենիքէն դուրս հայրենազուրկ եղած էր : Այս չէ՞ր արգիւնքը : Մինչդեռ Առանցքը հեռանկարներ կը բանար փոքր ու գերի ժողովուրդներու յոյսերուն : Գոնէ այդպէս հասկնալու արամազրութիւն կար»³² : Կը տիրապետէր՝ «անգամ մըն ալ դաշնակիցներու հակառակորդ ղեկակիցները փորձենք»ի գաղափարը³³ :

Ֆրանսայի անկումէն ետք՝ Վիշիի իշխանութեանց գիտակցութեամբ եւ արտօնութեամբ, Ալեքսանդր Պատրիսեան³⁴ եւ Արշակ Զամալեան, գուցէ եւ ուրիշներ, 1940 թ.-ի ամրան Պերլին մեկնեցան,

31. Նոյնը, էջ 320 :

32. Ըստ Սարորզիի՝ Առանցքի նկատմամբ Յունաստանի պետութեան եւ ժողովուրդի, ինչպէս նաև յունահայոց մեծամասնութեան դրական դիրքը յեղաշրջութեցաւ 1940 թ.-ի Հոկտեմբերին, Մուսոլինիի՝ Յունաստանի դէմ առած բռնամական քայլերուն հետեւանձնով (տես՝ «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, քիւ 1, էջ 84) : Անկէ ետք Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը գործակցեցաւ Յունական ԵՏԱՍ շարժումին հետ, «առեւտրական կապ» պահելով հանդերձ գերմաններուն հետ, անոնց՝ Ապրիլ, 1941 թ.-ին Յունաստանը գրաւելէն ետք (նոյնը, քիւ 2, էջ 71) :

33. Սարորզի, Յունաստանը Մեծ Պատերազմի Շրջանին, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, քիւ 1, էջ 83 :

34. Աշոտ Տօնեան, Ռուսական Բանակի Հայ Սպայի մը Յուշերը, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1964, քիւ 7, էջ 40 :

«Հայ ռազմազերիններու հարցով» զբաղելու³⁵ :

Այսուհանդերձ, Ն. Յ. Դաշնակցութիւնը իբր կուսակցութիւն մաս չէր կազմեր կոմկուսեան հակա-սովետական տարրերու խմբակցութեան³⁶, որուն սակայն կը յարէր Բարելի Հայ Ազգայնական Միութիւնը : Այս կազմակերպութիւնը կը հրատարակէր «Ազգ» սարբերաթերթը, որուն խմբադրութիւնը մասնահատած էր Վիպէն Լ. Շանթի :

1940 թ.-ին՝ Բարելի Պերլին կը փոխադրուէր «Կովկասեան Եռամսեայ»-ն, եւ հոն լոյս կը տեսնէր : Այդ շրջանին Հայտար Պամֆաթ կը գրէր «Թէ ոչ մէկ կոմկուսեան պետութիւն առանց Հայաստանի չէր ամբողջանար եւ թէ իրենք շատ աշխատած էին հայկական հատուածներու լրիւ դործակցութիւնը ապահովելու : Դժբախտաբար [Ն. Յ.] Դաշնակցութիւնը այդ քաղաքականութեան ընկերակցիլ չէր ուզած : Բացի Արծրունիի ժամանակաւոր կապէն Քալֆազի հետ, իրենց (Ն.

35. Թիֆլիսի երկարամեայ նախկին քաղաքացետ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետներէն Ալ. Խատիսեան ծանօթ էր նացի ցեղային հարցերու մասնագետ եւ հետազոյնի՝ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու նախարար Ալֆրետ Ռոզենպերկի, որ Ռուսիա ծնած գերմանացի մըն էր (տես՝ Ն. Սիմոնեան, *Ափիւսքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, 1968, էջ 419-420) : Ռոզենպերկ բարեկամն էր նաեւ գերմանապատկ դարձած վրացի գիտնական Ալեքսանդր Նիֆուրստի (David M. Lang, *A Modern History of Georgia*, London, 1962, p. 259), Այդ շրջանին արդէն սկսած էր պատրաստութիւնը Սովետ. Միութեան դէմ նացի ներխուժումին եւ Ռոզենպերկ 1941 թ.-ի Մայիսի սկիզբներուն պատրաստած էր Նացի Գերմանիոյ կողմէ Սովետ. Միութենէն զբաւուելիք հռչակներուն՝ ներառեալ կովկասի նկատմամբ իր վարչական ծրագիրը (William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York, 1960, p. 832) :

36. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ եւս ճիշդ կ'ըլլար մաս չկազմելու ուրեւէ խմբակցութեան, որ կասկած կրնար հրաւիրել իր վրայ : Գ. Նժդեհի Ն. Յ. Գ. կուսակցութենէն վտարումէն, ու ֆրանսայի անկումէն ետք՝ աւելի զգուշաւոր քաղաքականութիւն մը վարելով Ամերիկայի մէջ, հայ ցեղակրօն ուխտերը իրենց Բ. Պատգամաւորական ժողովին, որ կայացած էր 1940 թ.-ի Յունիսի 30-Յունիսի 3-ը, իրենց կազմակերպութիւնը կը կոչէին Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն (տես՝ Աւօ, *Նժդեհ (Կեանքն ու Գործունէութիւնը, Նշխարհներ Վկայութիւններ)*, Պէյրութ, 1968, էջ 252), ապստոլաբար Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ տակաւ գորացող հակա-նացի համայնի կարծիքին առջեւ իրենց ցեղապաշտական նմանութիւն կրող անունը քօքափելու համար : Ս. Աղամեան կը գրէ Բէ ցեղակրօն-

Յ. Դաշնակցութեան, Զ. Մ.) և այդ թերթին կապերը միշտ անբարեկամական եղած են... բայց դեռ կ'առարկեն Հայաստանի նեղ սահմաններուն, հակառակ որ իրենք Ալեքսանդրապոլի խաղաղութեան դաշնադիրը ստորագրողներն են: Իրենց վերատեսչական զազափարները կարելի չէ հաշտեցնել սրաքուս բռն-ին հետ, որ Քալֆազի կողմէ ընդունուած է իրր վերջնական»³⁷:

«Մինչև հիմա [Հ. Յ] Դաշնակցութիւնը մերժած է մասնակցել դոյութիւն ունեցող կովկասեան կազմակերպութիւններուն: Ժամանակները, որուն մէջ կ'ապրինք, շատ տարբեր են անցեալէն: Ղեկավարները պէտք է քաջութեան և հաստատակամութեան մարդիկ ըլլան: Անոնք պէտք է բացէն ըսեն թէ ի՞նչ բանի համար կը կուսին, պէտք է կողմ ըլլան անոնց, որոնց հետ իրենց տեսակէտները նոյնն են, և որոնք կրնան իրենց օգտակար ըլլալ: Անոնք պէտք է իրենց երազները և տեսիլքները լքեն և տեսնեն իրերը ինչպէս որ են: Չեոնպահ պէտք է մեան աւելորդ պահանջներէ, բայց պէտք է հաւասարապէս հաստատ մեան զիջում մերժելու իրենց դատին անհրաժեշտ հարցերէն», կը շարունակէր Պ. Պամմաթ, ու կ'եզրափակէր. «Ահազին գործ կայ ըլլալիք: Ոչ մէկ հասկացողութիւն պոլշեիկներուն հետ: Սաղազութիւն Թուրքիոյ և բոլոր այլ ժողովուրդներուն հետ, որոնք կովկասի խնդիրները կը հասկնան և պիտի օգնեն անոր ազդային անկախութեան պայքարին»³⁸:

Ըստ եռամսեային՝ Հայ Ազգայնականներու օրկան «Ազգ» իր անունը «Կովկաս»-ի կը փոխէր, քանի շարժումը կը յարէր իրենց³⁹: «Ազգ» իրենց կը գրէր. «Մենք, օրկանը Հայ Ազգայնականներուն, ձեր

ները այս քայլը առին քանի որ իրենց հակառակորդները ամերիկեան շրջանակներու մէջ կը տարածէին քէ «նացիական ցեղապաշտութեան դաւանակից կամ գործակից» էին ամերիկահայ ցեղալիքները եւ՝ «դժուար էր օտարներուն բացատրել և դիւրութեամբ ըմբռնել սալ ցեղալիքի բառին նշանակութիւնը» (տես՝ Sarkis Atamian, **The Armenian Community**, New York 1955, p. 391-392). Յեղալիքն ուխտերը 1933-1944 թթ. ոչ միայն մասնաճիւղեր հիմնած էին ԱՄՆ-ի և Գամատայի մէջ, այլ և Պուլկարիոյ մէջ, ուր Գ. Նժդեհ գացած էր հաստատուելու 1934 թ. ին: Պուլկարիոյ մասնաճիւղերը Սոֆիայի, Փլովտիվի, Վառնայի և Ռուսոուֆի մէջ էին: Մասնաճիւղեր կային նաև Պերլին, Երուսաղէմ և Կալկաթա: Ամերիկահայ ուխտերը այդ մասնաճիւղերուն հետ կապ կը պահէին (տես՝ Ա. օ. Ն. աշխ., էջ 255):

37. «The Caucasian Quarterly», Berlin, 1940, p. 85.

38. Նոյնը.

39. Նոյնը, էջ 84:

քաղաքական նպատակներուն հետամբողջական համաձայնութեան մէջ ենք: Թէև թուական ուժով մեր կազմակերպութիւնը փոքր է, բայց կը ներկայացնէ իսկական հայը: Մենք մեր բոլոր ուժերը եւ կարողութիւնները կը դնենք հասարակաց իրէսպիլ՝ Կովկասի ազատագրութեան»⁴⁰:

Այսպէս ծայրայեղ աջակողմեան հայ տարրեր կը միանային «Քաղաքացի» խմբակին, որ հետամուտ էր կովկասեան հակա-սովետ ուժերու համախմբումին ու «Կովկասի ազատագրութեան»:

1940 թ.ի Մայիսի 28-ին, Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը կ'որդեգրուէր Բարիկի մէջ, Փրանսայի անձնատուութենէն հազիւ ամիս մը առաջ: Այս ուխտը հիմնուած էր 4 Յունիսի, 1934 թ.ին, Պրիւքսելի մէջ ազդպէյձանցի, վրացի եւ հիւսիսային կովկասեան հակա-սովետ տարրերու կողմէ, որուն հայերը չէին մասնակցած: Պրիւքսելի ուխտին Զ. յօդուածը հայերուն տեղ մը կը վերապահէր: Այս անգամ Բարիկի ուխտին մէջ հայերը կը յիշատակուէին:

Այս ուխտին զլխաւոր տրամագրութիւնները հետեւեալներն էին. «Հայաստանի, Ազդպէյձանի, Հիւս. Կովկասի եւ Վրաստանի ազգային կեդրոններու ներկայացուցիչները... որոշած են որդեգրել եւ ստորագրել Կովկասեան համադաշնակցութեան աքտը հետեւեալ սկզբունքներու համաձայն.

«1. Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը, երաշխաւորելով հանդերձ ազգային նկարագիրն ու ներքին գերիշխանութիւնը իւրաքանչիւր կովկասեան հանրապետութեան, պիտի վարէ արտաքին յարաբերութիւնները այս հանրապետութիւններուն անունով, որպէս բարձրագոյն հեղինակութեան միջազգային մէկ միաւորի:

«2. Համադաշնակցութիւնը պիտի ունենայ միակ հասարակաց քաղաքական սահման մը: Սահմանային արդեւքներ, ինչպէս նաեւ այլ արդեւքներ ազատ հազորակցութեան... պիտի ջնջուին եւ յիշեալ հանրապետութիւնները պիտի կազմեն սահմանային մէկ միութիւն եւ մէկ հողային միաւոր միջազգային տարանցիկ առեւտուրի համար:

«3. Համադաշնակցած հանրապետութիւններու արտաքին քաղաքականութիւնը պիտի ղեկավարուի Համադաշնակցութեան համապատասխան իշխանութեան կողմէ:

«4. Համադաշնակցութեան սահմաններու պաշտպանութիւնը պիտի վստահուի Համադաշնակցութեան բանակին, որ պիտի պարփակէ Համադաշնակցած հանրապետութիւններու բանակները միակ

հրամանատարութեան տակ, ենթակայ Համադաշնակցութեան ուղղութիւններուն եւ հեղինակութեան :

«5. Համադաշնակցութիւնը պիտի երաշխաւորէ ազգային փոքրամասնութեանց իրաւունքները համադաշնակցած հանրապետութեան մէջ :

«6. Որեւէ վէճ... որ ուղղակի բանակցութիւններով չկարգադրուի, պէտք է պարտադիր իրաւարարումի ենթարկուի... :

«7. Մասնազէտներու յանձնախումբը մը անմիջապէս պիտի ձեռնարկէ մշակելու նախագիծ սահմանադրութիւն մը Կովկասեան Համադաշնակցութեան համար, ի մտի պահելով վերոյիշեալ սկզբունքները : Այս նախագիծը պիտի ծառայէ իբր աշխատանքի հիմը իւրաքանչիւր հանրապետութեան առաջին սահմանադիր ժողովին»⁴¹ :

Այս ուխտի որդեգրման օրն իսկ Համադաշնակցութեան խորհուրդը յայտարարութիւն մը կը հրատարակէր, որուն մէջ կը պարզէր թէ իր նպատակը «Կովկասի ազատագրութիւնն էր Սովետ. Ռուսիայէն» : Գալով Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի, Համադաշնակցութեան քաղաքականութիւնը պիտի հիմնուէր «անկեղծ բարեկամութեան եւ զբաղիական յարաբերութիւններու» վրայ⁴² :

Հակառակ «Հայ Ազգայնականներու Միութեան» մասնակցութեան Կովկասեան Համադաշնակցութեան, դերմանները միշտ կասկածով կը մօտենային հայերուն, քանի որ դէպի իրենց չէին կրցած ներգրուել սփիւռքահայութեան մեծամասնութիւնը : Գերմանական «Ալիեմայնէ Յայթունկ» թերթը իր 16 Յունուարի, 1941 թ.ին մէջ կը գրէր. «Հայերը երբեք բարեկամական յարաբերութիւններ չեն ունեցած Գերմանիոյ հետ» :

Արդարեւ, սփիւռքահայ զաղութները՝ Բ. Աշխարհամարտի սկիզբին իսկ ընդհանրապէս դաշնակիցներու կողքին էին : Փոքրաթիւ բացառութիւններ կը կազմէին անոնք, որոնք հպատակութեան (Ռուսիա, Գերմանիա, Ռումանիա, եւ այլն) բերումով, կամ զազաւարացէս համամիտ ըլլալով կը ծառայէին Առանցքի պետութեանց : 1939 թ.ի Սեպտեմբերի 2-ին, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի առաջին օրն իսկ, երբ Եւրոպայի ստուարագոյն հայ զաղութը ունեցող Ֆրանսան պատերազմի մտաւ, Փրանսահայտակ հայ երիտասարդներ, շուրջ 15,000 հոգի, կանչուեցան Փրանսական բանակի պարտադիր ծառա-

41. Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets**, London, 1957, pp. 220-221.

42. Նոյնը, էջ 221 :

յութեան: Ոչ Ֆրանսահպատակ, բայց Ֆրանսաբնակ հայերէն շատեր ալ զինուորադրուեցան կամաւորական խումբերուն:

Մարաջախտ Փեթենի ձեռքով Գերմանիոյ հետ ծրանսայի կընթած զինադադարէն (22 Յունիսի, 1940 թ.) ետք, Ֆրանսահայ կեանքը որոշ կաշկանդումներու կ'ենթարկուէր:

Այդ կաշկանդումներու շրջանին՝ 1941 թ.ի Յունուարի 31-ին, Պերլինէն Բարիզ եկած հայ երիտասարդներ, որոնցմէ մէկ քանին հայերէնի բոլորովին անտեղեակ կը թուէին, այցելեցին Հ. Բ. Լ. Միութեան Նուպարեան Մատենադարանը, հետաքրքրուելով մատենադարանի՝ Հայաստանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան յատուկ գիրքերով: Գերմանները՝ 1941 թ.ի Փետրուարի 10-ին, Պերլինի Կեսթափոյնէն եկած հրահանգի մը վրայ, Մատենադարանի գիրքերը Բարիզէն փոխադրելու որոշումը հաղորդեցին Հ.Բ.Լ.Մ.ի Կեդր. վարչութեան Ատենապետ Տոքթ. Պօղոս Գոլոլեանին: Գիրքերը Պերլին տարուեցան, թէեւ մատենադարանապետ Արամ Անտոնեան պահած էր շատ մը արժէքաւոր գիրքեր⁴³: Կը տարուինք մտածելու թէ այդ գիրքերը պիտի ծառայէին դէպի Կովկաս եւ Հայաստան հիթլերեան արշաւին նախապատրաստական կարգ մը աշխատանքներուն⁴⁴:

43. Տես՝ Գրադարանապետ Արամ Անտոնեանի տեղեկագիրը՝ Բարիզի Նուպարեան Մատենադարանի Գերման Թալանը, «Եփրատ» (օրաթերթ), Հալեպ, 19 Յուլիսի, 1947, քիւ 2993, էջ 1:

44. Նացի Գերմանիա Սովետ. Միութիւն ներխուժեց 1941 թ.ի Յունիսի 22-ին: Կովկասը գրաւելու Գերմանիոյ փորձը չյաջողեցաւ: Վտանգը առժամաբար հեռացած էր Կովկասէն: Կովկասի համար բուռն մարտերը սկսան 1942 թ.ի Յուլիսի 25-ին, եւ տեւեցին մինչեւ 1943 թ.ի Հոկտեմբերը (տես՝ Բնարիկ Գրիգորեան, Հայ Ժողովրդի Մասնակցութիւնը Կովկասի Պաշտպանութեանը (1942 թ. Յուլիս — 1943 թ. Հոկտեմբեր), Երեւան 1971): Գերմանիոյ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու նախարար Ռոզենպերկ՝ նոյնիսկ պատրաստած էր Կովկասի համար իր ծրագիրը: Կովկաս պիտի գտնար *ռայի քոմիսարիատ* մը, իսկ Հայաստան՝ գլխաւոր ֆուխսարիաթ (Hauptbezirke), վրաստանէն ու Ազրպէյճանէն աւելի ցած մակարդակի վրայ (տես՝ Dallin, **German Rule in Russia**, London, 1957, p, 231) Գերմանները նոյնիսկ նշանակած էին Կովկասի գերման կառավարիչը (Առնոյ Շեկեդանցի), որ Թիֆլիս պիտի նստէր: Ան այդ հանգամանքով նոյնիսկ Թուրքիա այցելած էր (Hostler, **op. cit.**): Կովկասի ռայիսկոմիսարը մինչեւ իսկ կազմած էր իր պաշտօնատարական կազմը՝ բաղկացած 1200 միաւորէ: Նշանակուեցան նաեւ ռուսիկանապետն ու զինուորական գործերու պետը: Պիտի փոխուէին քաղաքներու անունները, ներառեալ Երեւանի անունը (տես՝ Ա. Մնացականեան, *Միասնական Շարքերու*, Երեւան, 1975, էջ 16):

1941 թ-ին Փրանսահայութիւնը ստեղծած էր հայ ազգային խորհուրդներ, որոնք անվերապահօրէն թիկունք կը կանգնէին Փրանսայի ժողովուրդին: Հայեր մաս կը կազմէին Փրանսական ընդլայնակեայ դիմադրական կազմակերպութիւններուն, եւ անոնց մարտական ջոկատներուն: 1941 թ-ի դարնան ստեղծուած հարաւային Փրանսայի պարտիզանական երեք ջոկատներու մէջ բազմաթիւ այլազգի մարտիկներու կողքին նաեւ կային հայեր⁴⁵: Յունաստանի մէջ եւս հայեր միացան դիմադրական շարժումներուն⁴⁶: Առանցքի ենթակայ կամ համակիր երկիրներէն ներս, յատկապէս Ռումանիոյ մէջ հակահայ գործունէութիւններ ծաւալած էին⁴⁷: «Ալիեմայնէ Յայթունի» սխալած չէր, հայեր իրենց ճնշիչ մեծամասնութեամբ դէմ էին նացի բռնատիրութեան եւ ցեղապաշտութեան:

45. Փրոֆ. Աշոտ Աբրահամեան, Համառոտ Ուրուպիձ Հայ Գաղթականների Գառմութեան, Բ. հտր., Երեւան, 1967, էջ 408:

46. Նոյնը, էջ 110:

47. Raul Hilberg, **The Destruction of the European Jews**, Chicago, 1961, p. 489.

POLITICAL POSTURES OF THE ARMENIANS IN DIASPORA AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

The German-Soviet pact of non-aggression, on the eve of World War II, caused a shock to some Armenian political parties in the Diaspora and their leaders, especially to those who had placed high hopes on the Munich Agreement of 1938. Some of them had placed hopes on Nazi Germany to attack the U.S.S.R. In such a case they eventually hoped the U.S.S.R. would be dismembered and Armenia «liberated». But after the non-aggression pact, and before the collapse of France, they shifted their hopes on an Anglo-French expedition in the Caucasus region. This did not materialize as France surrendered to Germany. In the German-occupied countries of Europe, such as France and Greece, some nationalist Armenians favoured cooperation with the occupants, hoping to reach the Caucasus and realizing their political aims with the help of the Germans. To this end The Caucasus Confederation Pact was signed in Paris on May 28, 1940. A right-wing Armenian organization joined it, while the majority of the Armenians remained faithful to the Allied cause.